

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE MILL EN SINT HUBERT

MIP-rapport Foto- en Tekeningenarchief
**DIT EXEMPLAAR WORDT
NIET UITGELEEND!**

Niet in database opgenomen!

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
4.	Historische karakteristiek van Mill en Sint Hubert	9
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	14
6.	Literatuurlijst	28
7.	Kaart gemeente Mill en Sint Hubert (bijlage)	

MON1

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Mill en Sint Hubert, maakt deel uit van de serie cultuur-historische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuur-historisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventaristoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de I.B.M. opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving. Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1987 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, februari 1988.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven. Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

- Architectonische en kunsthistorische criteria
 - het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
 - het object is gaaf qua stijl en detaillering
 - het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
 - het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.
- Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria
 - het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
 - het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
 - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
 - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
 - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.
- Sociaal- en cultuurhistorische criteria
- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
 - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
 - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 republiceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven voor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat bij het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten? De onderzoeker die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord? Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kan zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is. Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN MILL

Landschap

De gemeente bestaat uit de kerkdorpen Mill, Sint Hubert, Langenboom en Wilbertoord en enkele gehuchten met verspreide boerderijen: Zuid-Carolina, De Gagel, Bruggen, Molengat, Vilheide, De Boer en De Berg.

De gemeentegrens is deels natuurlijk, deels kunstmatig. De noord-grens met Grave en Beers volgt ten dele de waterlopen Lage Raam en Graafsche Raam en loopt verder rechtlijnig door landbouwgebieden. De westgrens met Zeeland en Uden loopt door Peelontginningen en volgt de rechte Graspelloop en het Peelkanaal. De zuidoostgrens met Wanroy is rechtlijnig en doorsnijdt ten zuiden van Sint Hubert een kleinschalig oud landbouwgebied. Ten oosten en noordoosten sluit deze grens weer aan op de Lage Raam.

De gemeente wordt doorsneden door een aantal waterlopen die van zuid naar noord stromen. Het betreft het Defensie-Peelkanaal - de in het kader van de aanleg van de Peel-Raamstelling gekanaliseerde Groote Beek - ten westen van Mill, de Lage Raam in het noordoosten en de hieraan parallel lopende Roode Beek ten noordoosten van Sint Hubert.

Het grondgebied helt naar het noorden toe sterk af. Ten zuiden ligt het maaiveld op 19,5 meter boven NAP, het lage broekgebied in het noorden ligt op 10 meter boven peil. De kerk van Sint Hubert ligt op ongeveer 13, Mill op ca. 12 meter boven peil terwijl Langenboom aanzienlijk hoger ligt, namelijk op 17-18 meter. Het Hollanderbroek ten noordoosten, bij de Lage Raam ligt op slechts 9-10 meter.

De bodem bestaat uit zand, dat tijdens en na de laatste ijstijd, ca. 10.000 jaar geleden door wind en water werd afgezet. Langs de waterlopen zijn oeverwallen ontstaan, terwijl ze dalen in de bodem hebben uitgesleten. Deze dalen lopen globaal van zuidoost naar noordwest. Ten oosten van deze dalen ligt het lage Hollanderbroek. Ten westen liggen de hoge akker- en heidegebieden.

In grote lijnen kunnen we in de gemeente de volgende landschapseenheden onderscheiden:

- a. De beekdalen van de vroegere Groote Beek, nu het Defensie-Peelkanaal en van de Lage Raam en de Roode Beek.
- b. De bebouwde kommen der kerkdorpen en buurtschappen.
- c. De oude akkerbodems rondom de kernen die ten dele met woningen zijn bebouwd na ca. 1950.
- d. De laaggelegen weidegebieden in een langgerekte strook grenzend aan de Achterdijk en de Lage en Graafsche Raam, met van oorsprong langgerekte percelen, haaks op de dijk.
- e. De voormalige heidegebieden, deels hooggelegen ten noorden van Langenboom, gedeeltelijk beplant met naaldhout en gedeeltelijk door ontgroning getransformeerd in waterplassen
- f. De tot landbouwgrond en bos ontgonnen voormalige heide- en veengebieden van de Peel onder Wilbertoord en Sint Hubert, met planmatige verkaveling en eikelanen.

Nederzettingen

Mill is een kerkdorp dat op een oeverwal is gelegen en al in 1166 wordt genoemd als Millen. De parochie moet voor 1323 van Boxmeer afgesplitst zijn. Hier liggen de plaats van de middeleeuwse kerk (het vroegere kerkhof aan de Hoogstraat) en het omgrachte kasteel Aldendriel. De oude kern wordt begrensd door de Hoogveldseweg en de Schoolstraat. In 1858 wordt de kerk verplaatst naar de oostzijde van de kom. Rond 1872 wordt de noord-zuid lopende Stationsstraat aangelegd samen met de parallel aan de spoorlijn lopende Spoorstraat. Op 10 mei 1940 worden 1 fabriek, 51 boerderijen en 33 woningen vernield. Deze zijn in traditionele "wederopbouwtrant" herbouwd waarbij de onbebouwde gebieden tussen Hoogstraat, Hoogveldseweg en Kerkstraat enerzijds en Domeinenstraat, Spoorstraat en Schoolstraat anderzijds verkaveld en ontsloten werden.

In 1968 ontstond een nieuw plein bij de bouw van het raadhuis. Delen van de Hoogveldseweg en Hoogstraat - Domeinenstraat bewaren nog iets van de oude landelijke karakteristiek. Spoorstraat en Stationsstraat bieden een laat negentiende-eeuws beeld met een reeks vrijstaande woonhuizen in eclectische trant. Ten westen van het Defensie-Peelkanaal is bij Vilheide na ca. 1960 een nieuwe woonwijk aangelegd. Ten zuidwesten ligt nog steeds de kapel Maria ten Hove met lindebeplanting.

Ten noorden van Mill ligt aan de Roijendijk een fraaie groep wederopbouwboerderijen uit de jaren na 1940, deels nog met de vooroorlogse erfbeplanting.

Sint Hubert bezit nog toren en schip van de middeleeuwse kapel. Het stratenpatroon met driehoekig plein ten oosten van de kerk is herkenbaar ondanks aantasting. De Pastoor Jacobsstraat heeft enige karakteristieke boerderijen. Bij het Kerkpad vormen kerk en vroegere pastorie een aardige groep.

Ten zuiden van Sint Hubert ligt de buurtschap De Berg met enkele oudere boerderijen, waaronder een 17e eeuwse groep aan de Kromme Bergweg. Een wat aangetaste groep ligt aan de Voordijk.

Langenboom ontstond in de tweede helft van de negentiende eeuw als een ontginningsnederzetting rondom het door P.J.H. Cuypers ontworpen Dominicanenklooster, dat bij de cycloon van 1925 grotendeels werd verwoest. Het stratenplan gaat terug op oudere zandwegen in de vroegere heide.

Wilbertoord is een jonge nederzetting met planmatig karakter. In 1942 werd hier een houten kerk opgericht, in 1962 werd het een zelfstandig kerkdorp. Sinds 1920 heet de nederzetting naar Willibrordus. De Princepeel nabij het kerkdorp werd in 1864 door Domeinen verkocht aan de Familie Nering Bögel, die het uitgestrekte gebied op haar beurt verkocht aan Dominicus van Ophoven, die volgens moderne methodes tussen 1888 en 1908 grote delen ontgon. Het landhuis aan de Princepeelweg ligt in een net van rechtlijnige lanen, terwijl zichtassen in de landschapstuin het achthoekige huis verbinden met het omliggende gebied.

Bebouwing en groenelementen

Woonhuizen

In de gemeente treffen we geen dorpshuizen aan die ouder zijn dan de vorige eeuw. In die tijd zijn enkele dorpshuizen gebouwd, veelal uit baksteen met zadel- of wolfsdaken. Een goed voorbeeld is het L-vormige witgepleisterde pand Kerkpad 18 met zesruits schuiframen. Schoolstraat 24 is een gaaf langgerekt pand

met getoogde zesruits ramen en bakstenen sierlijst, vergelijkbaar met het uiterst gave Schoolstraat 46, dit is een voormalige molenaarswoning met geblokte hoeklisenen en een gepleisterde ingangsomlijsting.

Zeer eenvoudig zijn de eveneens uit ca. 1870-80 daterende arbeiderswoningen Domeinenstraat 2-6 met lage zadeldaken.

Uit dezelfde periode dateren enkele rijker gedetailleerde woonhuizen, waarvan het ten dele verminkte doktershuis aan de Beerseweg een goed voorbeeld is. Het heeft een fraaie ingang met gesneden bovenlicht de topgevel met acroteriebekroning.

Ook het voormalige buitenhuis van de paters Jezuiten "Russendaal" is in al zijn strakheid voorzien van enige siermotieven in kroonlijst en dakruiter.

Princepeelweg 50, het al genoemde landhuis van D. van Ophoven heeft gestruete siermotieven en valt door de witte muren op in het landschap. De afgeschuinde hoeken van dit pand keren terug in het huis Hoogstraat 8.

Rond de eeuwwisseling worden in de Stationsstraat en aan de Spoorstraat diverse eenlaags huizen gebouwd met een onderling vergelijkbare hoofdopzet. Ze hebben één bouwlaag, een middenrisaliet met topgevel, gepleisterde speklagen en gebogen raamtogen. Voorbeelden zijn Stationsstraat 5 en 7, Spoorstraat 30A-B en 32-34, (metfraaie garage met opschrift).

Enige decennia later treffen we enkele fors gedetailleerde villa's aan die zakelijke en art-decomotieven vermengen. Het betreft onder meer Kerkpad 17, Kerkstraat 57, Lange Schoolstraat 37, Past. Jacobsstraat 45, Stationsstraat 2 en het met tegels en siermetselwerk verrijkte "De Kokse Bleek", Schoolstraat 43.

Na 1940 worden in de dorpskom bij het herstel van de oorlogsschade eengezinswoningen gebouwd in baksteen. De lage zadeldaken en de detaillering, soms met gesmede jaarankers, verraden de nagestreefde aansluiting bij de landelijke streekeigen bouwkunst.

Goede, weinig gewijzigde voorbeelden worden echter zeldzaam, zie onder meer Domeinenstraat, Beatrixstraat, Molenstraat en Vloetsestraat. "Hof ten Hove" aan de Langenboomseweg is een traditioneel landhuis met klokgevel.

Boerderijen

In Mill zijn de meeste boerderijen van het kortgeveltype. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw worden echter in toenemende mate ook langgevelboerderijen gebouwd, meestal met de van ouds gebruikelijke vrijstaande langsdeelschuren.

Een der oudste boerderijen aan de Hoogveldseweg bestaat uit een rond 1950 bij een ouder woongedeelte herbouwde stal. Het interessante huis uit 1667 heeft topgevels, roodgeverfde korbogen en jaarankers. Kromme Bergweg 30 is een kortgevelboerderij met langsdeelschuur daterend uit 1681. Ondanks de vervallen toestand is dit een der interessantste complexen in de gemeente.

De Langgevelboerderijen Beerseweg 52 en Krommedijk 2 zijn negentiende eeuws. Het mooi gelegen complex Nieuwen Hofweg 5 zal uit de negentiende en vroege twintigste eeuw dateren. Pastoor Jacobsstraat is een gave langgevel met korbogige inrijdeeldeuren.

Aan de Voordijk ligt een reeks sterk verbouwde negentiende eeuwse boerderijen met soms nog fraaie deuromlijstingen met bovenlicht, o.a. bij no. 27. Zeer gaaf is het wat vervallen boerderijtje Klompenmakersweg 16 met interieur met staande klok en gehoute paneeldeuren. Dominicanenstraat 11 heeft een fraai gedetailleerde voorgevel uit ca. 1880-90.

Rond 1900 verrijst een aantal goed gedetailleerde boerderijen met speklagen en togen boven de ramen. Soms hebben deze panden mansardedaken, die meer opslagruimte boden. Voorbeelden zijn Roijendijk 16 en Pastoor Jacobsstraat 61. Kapelweg 15 heeft een voorgevel met enige art-nouveau-details. Volkelseweg 57 is een goed voorbeeld van een boerderij in de Peelontginning. Soberder voorbeelden van kort na 1900 treffen we onder meer aan de Achterdijk 38, Beerseweg 72, Brandsestraat 28 en Pastoor Jacobsstraat 81. Veel van deze boerderijen hebben losstaande langsdeelschuren. Ook vinden we een enkele keer een losstaand, gemeenschappelijk bakhuis, onder meer aan de Roijendijk en bij Heufseweg 2. Van Ophovenlaan 20 is een goed voorbeeld van een ontginningsboerderij uit ca. 1920.

Een verbeterde variant van de langgevelboerderij verrijst rond 1935. Brandsestraat 36, Grootvenseweg 26, Voortsestraat 24 en IJzerbroekweg 1 zijn vrijwel identiek en hebben mansardedaken, dakkapellen en haaks aangebouwde varkensstal. Vermoedelijk zijn ze door dezelfde architect ontworpen.

Bij de wederopbouw na de gevechten rond de Peel-Raamstelling in mei 1940 werd een landelijke bouwtrant toegepast met zesruits ramen, wolfsdaken en bakstenen muren en ambachtelijke details.

Een gave groep met oudere bomen bevindt zich aan samenkomst van Roijendijk, Molendijk en Vissteeg. Rijker gedetailleerd, onder meer met muurankers, zijn Dorpsstraat 71 en Kammerbergweg 20 met jaartal 1941.

Een goed voorbeeld van een landarbeidershuis met stal uit ca. 1950 is Zeelandsedijk 55.

Openbare gebouwen en gedenktekens

Nabij het moderne raadhuis is een 19e eeuws aandoende zuilvormige pomp herplaatst. Bij de brug van het Defensiekanaal aan de Langenboomseweg het oorlogsmonument van Peter Roovers en een tank. Aan de Stationsstraat 23 de traditioneel ontworpen brandweerkazerne uit ca. 1940-45 met oefentoren.

Kerkelijke gebouwen

Ten zuidwesten van de dorpskom ligt aan de Kapelweg de herbouwde kapel Maria ten Hove.

Aan het Kerkpad ligt de eenbeukige laatgotische kerk met toren van Sint Hubert. Ook de eenvoudige pastorie met haakse zijvleugels bleef hier bewaard. Tegenover deze groep ligt het kerkhof met grafkapelletje.

De oorspronkelijke parochiekerk van Mill was al in de 18e eeuw ten dele een ruïne. Ze werd in 1823 herbouwd en in 1878 gesloopt. Het vroegere kerkhofterrein aan de Hoogstraat tegenover de vm. pastorie bleef bewaard.

De huidige kerk is een neogotische basiliek met markante toren door C. van Dijk, gelegen aan de Kerkstraat.

Bij een school aan de Hoogveldseweg is een neogotisch Willibrordusbeeld geplaatst.

In Langenboom bestaat van het vroegere klooster van P. Cuypers nog een fragment. De herbouwde parochiekerk is van Ed. Cuypers en vertoont overeenkomst met diens voor de Dominicanen gebouwde kapellen. Het kloosterkerkhof bestaat nog. Aan de Dominicanenstraat een Mariakapelletje.

Het vroegere Dominicanessenklooster Theresiahoeve is een verbouwde kortgevelboerderij met dakruiter.

Bedrijfsgebouwen

Mill bezit een drietal molens. Aan de Dorpsstraat een molenromp, aan de Molenaarstraat een bergkorenmolen en aan de Wanroyseweg een landschappelijk zeer fraai gelegen bergmolen.

Aan de Domeinenstraat ligt een combinatie van arbeiderswoningen met een tweelaags bedrijfsgebouw uit het eind van de vorige eeuw.

Aan de Dorpsstraat ligt een eenvoudig, langgerekt boerenbondsgebouw.

Schoolstraat 46 is het al genoemde molenaarshuis met bijgebouwen uit de vorige eeuw.

Hoogstraat 10 is een woonhuis met aangebouwde bedrijfsruimte.

De Houtindustrie Van Hout aan de Wanroyseweg is in 1915 gesticht maar is later zeer sterk verbouwd en uitgebreid.

Van de voormalige spoorlijn Boxtel-Wesel bleef de spoordijk over met het vroegere station, Spoorstraat 41, een der gaafste overgebleven gebouwen aan deze lijn. Ook het woonhuis Wanroyseweg 1 dateert nog uit de tijd van deze aanleg.

Kasteel

Ten oosten van Mill ligt het kasteeltje Aldendriel aan de Kasteelsestraat. Een tweelaags huis met talrijke bijgebouwen aan een tweetal hoven met dubbele gracht en fraaie beplanting.

Verdedigingswerken

Voor de Tweede Wereldoorlog werd als onderdeel van de Peel-Raamstelling met Defensie-Peelkanaal aangelegd en voorzien van een reeks kazematten en geschutbunkers in gewapend beton. Deze overleefden de oorlogshandelingen.

Groenelementen

Behalve het kasteel Aldendriel bezitten diverse boerderijen nog delen van de erfbeplanting, o.a. met hagen en linden. Goede voorbeelden zijn Kromme Bergweg 30 en Nieuwen Hofweg 5.

Nabij de kapel aan de Kapelweg een viertal oude linden. Een fraaie linde staat bij Hoogveldseweg 27.

Aan de Graafseweg een reeks jongere snoeilinden.

De Peelontginning heeft een stelsel van elkaar haaks kruisende eikenlanen.